

УДК 811.161. 2'373 : 398.3

**КНИШ: периферійний концепт
мікроконцептосфери святки**

Плотнікова Н. В., Кондратенко О. О.

*Харківський інститут фінансів Українського державного університету
фінансів та міжнародної торгівлі, м. Харків, Україна*

*Статтю присвячено комплексному аналізу концепту **Книш** мікроконцептосфери **Святки**, що спроектований на вивчення його особливостей у синхронічному та діахронічному аспектах, а також на з'ясування специфіки його відображення у ієрархічній системі української мовної картини світу. Запропонована техніка аналізу лінгвокультурних концептів проходить в три етапи: 1) побудова номінативного поля концепту та встановлення його номінативної щільності; 2) виділення та опис структурних елементів концепту; 3) моделювання його польової структури.*

Ключові слова: лінгвокультурологія, концептосфера, мікроконцептосфера, концепт.

Зимовий цикл народної календарної обрядовості українців поділяється на доріздвяні та власне Різдвяні свята. Власне Різдвяні свята починаються з Коляди або Святвечора, що відзначається напередодні Різдва Христового, й закінчуються Водохрещем. Цей період називається дванадцятиденням або зимовими святками, обрядовість якого містить значний обсяг фактичного матеріалу. Згаданий матеріал дає змогу розглядати Різдвяні святки або мікроконцептосферу **Святки** (Мксф) як складну систему – концептуальне поле, що включає в себе множину концептів, тобто є концептополем макрорівня [8, с. 214]. Концептополе макрорівня, як і концептополе мікрорівня (ідіополе одного концепту), повністю відповідає всім традиційним канонам теорії поля, тобто має структуру у вигляді ядра, приядерної зони та периферії.

Оскільки концептуальне поле – велике угруповання концептів, то вважаємо доцільним розподілити його на фрагменти – концептуальні мікрополя (КМП), що «утворюють складну ієрархічну систему взаємопов'язаних полів, на основі яких формується мовна картина світу» [11, с. 31], та поєднують однорідні в поняттєвому відношенні одиниці. Одним із таких полів у межах мікроконцептосфери **Святки** є КМП «Обрядова їжа».

Виділення в межах Мксф **Святки** КМП «обрядова їжа» не випадкове. Найголовніші свята всіх народів світу завжди супроводжувались трапезою, а деякі страви, закріплюючись за конкретними святами та обрядами, поступово ставали обрядовими, зокрема обрядовими стали страви, що їх обов'язково готували впродовж різдвяно-новорічних свят – кутя, узвар, книш, млинець та карачун. На концептуальному рівні цим стравам відповідають концепти **Кутя**, **Узвар**, **Книш**, **Млинець** та **Карачун**. Один із згаданих концептів, а власне концепт **Книш**, і становить предмет цього дослідження.

Історико-етнографічні та культурологічні розвідки присвячені обрядовій їжі, що вживається впродовж свят зимового календарного циклу, робили М. Сімонов

(М. Номіс), В. Пропп, М. Сумцов, С. Творун, В. Чичеров. Утім, лінгвістичний аналіз засобів мовного вираження концепту *Книш* відсутній у науковій літературі.

Відповідно, *актуальність* теми цієї розвідки зумовлена необхідністю опису концепту *Книш* з огляду на нову лінгвістичну парадигму, що репрезентована лінгвокультурологічним напрямом у лінгвістиці з урахуванням як лінгвістичних, так і екстралінгвальних чинників. *Мета* статті – лінгвоконцептуальний аналіз мовного вираження концепту *Книш* у межах мікроконцептосфери *Святки*.

Для дослідження центральних концептів Мксф *Святки* застосовуємо комплексну методику, що поєднує елементи семантико-когнітивного та лінгвокультурологічного аналізів та базується на трьох етапах:

1) *побудова номінативного поля концепту та встановлення його номінативної щільності*. **Номінативне поле концепту** – це сукупність мовних засобів, що об'єктивують концепт у конкретний період розвитку суспільства [7, с. 66]. Номінативне поле концепту будуємо шляхом суцільної вибірки зі словників різних типів та етнографічних джерел прямих номінацій концепту, їхніх синонімів та дериватів. Номінативну щільність концепту пропонуємо подавати у цифровому еквіваленті, для чого вводимо поняття коефіцієнт номінативної щільності, що його обчислюємо за формулою $Q_{nd} = NF_c : NF_{mcs}$, де Q_{nd} – це коефіцієнт номінативної щільності, NF_c – загальна кількість одиниць номінативного поля концепту, NF_{mcs} – загальна кількість одиниць номінативного поля мікроконцептосфери, що становить 314 одиниць.

2) *виділення та опис структурних елементів концепту*. Згідно із методикою аналізу культурних концептів Ю. Степанова в структурі концепту виділяємо дві складові – культурну та поняттєву [12, с. 41]. Культурна складова містить три шари: а) історичний, де аналізуємо конкретне явище в складі святочної обрядовості з історико-етнографічного погляду; б) актуальний, у якому проводимо аналіз наявних синонімів та дериватів імені концепту; в) етимологічний, що його розгляд дає змогу визначити первинний смисл імені концепту. Поняттєву складову виявляємо шляхом аналізу значень основних мовних репрезентантів концепту, що проводиться методом компонентного аналізу. Згідно із методикою концептуального аналізу З. Попової та Й. Стерніна, спільні або близькі за смислом семи різних мовних репрезентантів одного концепту узагальнюємо й інтерпретуємо як когнітивні ознаки концепту [7, с. 201], що їх називаємо смисловим елементом або компонентом смислу концепту. Подібні смислові елементи отримуємо й упродовж аналізу всіх шарів культурної складової концепту, узагальнюючи та інтерпретуючи як смислові елементи первинний смисл імені концепту, смисли, що їх має концепт в історико-етнографічному контексті, лексичні значення синонімів та дериватів.

3) *моделювання польової структури концепту*. Розподіляючи концептополе на концептополе макро- і мікрорівня, А. Приходько до перших відніс ті, що включають множину концептів (в розвідці це Мксф *Святки*), в той час, як концептополе мікрорівня «можна умовно вважати ідіополем окремо взятого концепту» [8, с. 214]. Відповідно, концепт *Книш* – це концептополе мікрорівня, що складається з ієрархії смислових елементів. До ядра відносимо смислові елементи, що виділені під час аналізу поняттєвої складової. Усі інші компоненти смислу, залежно від частотності їхнього використання, а також від сфери вжитку, належать до приядерної або периферійної зон. Польову структуру концепту подаємо з урахуванням особливостей різних періодів.

Культурологічно-лінгвістичний аналіз концепту *Книш*.

I. Культурна складова концепту *Книш*. А) історичний шар. Упродовж Різдваєних святків в різних регіонах України випікають безліч обрядових хлібів, що відрізняються за формою та функціями [13, с. 10], найвідомішими серед цих хлібів

є книш та карачун. Серед святочного розмаїття їжі книш посідає почесне місце, оскільки «книші – хліб духів» [4, с. 20], зокрема прихід духів до хати зустрічають книшем, порівн.: «Господиня ... бере книша, відчиняє хатні та сінешні двері й з легким уклоном зустрічає «гостей»», промовляючи: « - Шануємо й просимо Дідуха й вас завітати до господи!» [4, с. 23]. Після цього горщики з кутею та узваром, що їх ставили на покуті у Святвечір, «покривали книшами» [1, с. 743]. І. Нечуй-Левицький уточнив, що «озвар накривають хлібом, а кутю паляницею або книшем» [6, с. 62]. Отже, книшем покривають поминальну їжу – кутю, тобто, книш – це поминальний хліб, що підтверджує і ще одна традиція цього вечора, порівн.: «На багату кутю посилають вечерю з книшів, паляниць і пирогів родичам і доконечне бабі-повитусі хазяйських дітей» [6, с. 63]. Оскільки у слов'ян прийнято розносити пироги та інші печені вироби на похорон та поминки, то ця традиція прямо вказує на поминальний характер, що, безперечно, мають книші впродовж Різдва свят. Тобто обряди із книшем не містять християнських рис і підґрунтям для їх виникнення став міфологічний світогляд язичників. Отже, визначаємо концепт **Книш** залежно від його ролі у структурі свідомості як міфологеми; з позиції суб'єкта концептуалізації – етноконцепт; на підставі параметра об'єкта концептуалізації – артефакт; за якістю інформації – поняттєво-логічні.

Аналіз історичного шару культурної складової концепту **Книш** у межах Мксф **Святки** дав змогу виявити смислові елементи: «Хліб», «душа», «мак», «Дідух», «кутя», «нести вечерю», «поминальна їжа». На лексичному рівні концепт **Книш** представлено відповідною лексемою.

Б) етимологічний шар.

Міфологема Книш. Етимологія лексеми *книш* цілком прозора:

Лексема	Слов'янські мови	Неслов'янські мови
Книш	Р. <i>кныш</i> , <i>книш</i> , польськ. <i>knysz</i> (з укр.) [3, с. 474].	З нім. <i>knitschel</i> «замішане тісто», або <i>knitsh</i> «щось здавлене». Помилково вважається запозиченням із грец. <i>χυτσα</i> «жир». Пов'язане з грец. <i>χυτσα</i> «запах і пара жирного печеного м'яса; сало, в яке загорталася жертвове м'ясо, призначене до спалення», грец. <i>χυτσαίον</i> «жир, жирна страва», і т. ін., але певної етимології не має [3, с. 474].

Аналіз етимологічного шару культурної складової концепту **Книш** у межах Мксф **Святки** дав змогу виявити його смисловий елемент: «Тісто», «жир», «жирна страва».

В) актуальний шар. Лексичні ознаки. Міфологема Книш. У ССУМ зазначені синоніми до лексеми *книш* лише у значенні *хліб* (як повсякденна їжа), що не має відношення до зимової календарної обрядовості, тому ці синоніми у роботі не розглядаємо [10, с. 684]. Щодо назви *книш*, то найвірогідніше, що вона є давнім запозиченням з новогрецької мови, порівн.: «Нгр. *κνισάρι* «вид хліба, сала»».

Аналіз актуального шару культурної складової концепту **Книш** у межах Мксф **Святки** дав змогу виявити його смисловий елемент: «Обрядова їжа». Кількість одиниць номінативного поля концепту **Книш** дорівнює 3, а коефіцієнт номінативної щільності становить 0, 009, що свідчить скоріше про підсвідоме побутування згаданого концепту у межах Мксф **Святки**, ніж про його недостатню комунікативну релевантність.

II. Поняттєва складова концепту. Серед значень лексеми *книш* відсутні ті, що вказують на зв'язок цієї лексеми із святочною їжею:

ЛСВ	№
	ЛСВ
* <i>родъ хлѣба съ завороченными внутрь краями и смазаннаго свинымъ саломъ или коноплянымъ масломъ</i> [9, с. 257];	ЛСВ 1
* <i>пренебрежительное прозвище священниковъ и дячковъ</i> [9, с. 257].	ЛСВ 2
* <i>камковый верхъ мѣховой шапки галицкаго міщанина, выдающійся надъ опушкой въ формѣ книши</i> [9, с. 257].	ЛСВ 3
* <i>родъ вышивокъ на рубахъ</i> [9, с. 257].	ЛСВ 4
* <i>орл. коротышиъ, малорослый человекъ, карапузикъ</i> [2, с. 125].	ЛСВ 5

Втім, розвідки деяких етнографів (О. Курочкін [5, с. 305], І. Нечуй-Левицький [6, с. 62] та ін.) містять інформацію про книші як обрядову їжу впродовж Різдвяних свят, порівн.: «У селі Червоній Трибунівці Калинівського району з книшем дорослі діти йшли в гості до батьків на Різдвяні свята» [13, с. 12], що дає змогу виділити у семантичній структурі лексеми *книши* ЛСВ 6 – *вид білого хліба з загорнутими всередину краями та змащеного салом або олією, що використовується в обрядах Святвечора та Різдва*. Семний набір згаданого ЛСВ подано в таблиці:

МОВНИЙ РЕ- ПРЕЗЕНТАНТ	ЛСВ	СЕМИ
книш	Вид білого хліба з загорнутими всередину краями та змащеного салом або олією, який використовується в обрядах Святвечора та Різдва.	1. Хліб. 2. Хліб із загорнутими всередину краями. 3. Хліб, змащений салом і олією. 4. Хліб із загорнутими всередину краями в обрядах Різдва та Святвечора. 5. Хліб, змащений салом і олією в обрядах Різдва та Святвечора.

Відповідно, у свідомості сучасних українців міфологема *Книш* як складник Мксф *Святки* містить такі смислові елементи, як «Хліб», «обряд», «сало», «олія».

Проведений комплексний аналіз концепту *Книш* як складника Мксф *Святки* сприяв виділенню її домінуючих смислових елементів, що дало змогу розглянути цей концепт з огляду на його польову організацію:

Концептуальна структура міфологеми *Книш*

ПЕРІОД	КОМПОНЕНТИ СМИСЛІВ
Дохристиянська доба	1. <i>Ядро</i> : «хліб», «обрядова їжа», «обряд»; 2. <i>Приядерна зона</i> : «кутя», «нести вечерю», «Дідух», «душа», «поминальна їжа»; 3. <i>Периферія</i> : «сало», «олія», «тісто», «жир», «жирна страва», «мак».
Доба християнства	1. <i>Ядро</i> : «хліб», «обрядова їжа», «обряд»; 2. <i>Приядерна зона</i> : «кутя», «нести вечерю», «Дідух», «душа», «поминальна їжа»; 3. <i>Периферія</i> : «сало», «олія», «тісто», «жир», «жирна страва», «мак».
Сучасний період	1. <i>Ядро</i> : «хліб», «обрядова їжа», «обряд»; 2. <i>Приядерна зона</i> : «кутя», «нести вечерю», «Дідух», «душа»; 3. <i>Периферія</i> : «сало», «олія», «тісто», «жир», «жирна страва», «мак».

Проаналізувавши концептуальну структуру концепту **Книш** з огляду на польову організацію, робимо висновок, що сьогодні ядерні компоненти смислів (від загальної кількості смислових елементів) складають ≈ 23 %. Упродовж віків у ядерній зоні концептуальної структури цього концепту не відбулося жодних змін.

Відсоткове вираження компонентів смислів приядерної зони для концепту **Книш** сягає ≈ 30 %. Упродовж віків у цій зоні також відбулися незначні зміни, зокрема на сучасному етапі міфологема **Книш** утрачає смисловий елемент «поминальна їжа», що пов'язано із втратою розуміння млинців та книшів як поминальної їжі.

Периферійна зона міфологеми **Книш** містить ≈ 46 % смислових елементів. У периферійній зоні концептуальної структури міфологеми **Книш** упродовж віків жодних змін не відбулося.

Результати вивчення міфологеми **Книш**, що отримані за допомогою компонентного, етимологічного та історико-культурологічного аналізу, дають змогу зробити висновок, що цей концепт належить до значущих в українській культурі та у житті українців.

Запропонована методика комплексного аналізу культурних концептів може бути використана для вивчення інших подібних концептів, що є перспективним у сучасний період, коли простежуємо помітне посилення уваги до національної самобутності української культури.

Список літератури

1. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу : Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов: В 3 т. / А. Н. Афанасьев. – М. : Типография Грачева, 1865 - 1869. – Т. 3.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. / [авт.-сост. В. И. Даль]. – М. : Русский язык – Медиа, 2005. – Т.2.
3. Етимологічний словник української мови : В 7 т. / АН УРСР, ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1982 - 2006. – Т. 2.
4. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : [у 3 кн., 6 т.] / С. Килимник. – Торонто, 1964. – Кн. 1. – Т. 1.
5. Курочкін О. В. Календарні звичаї та обряди / О. В. Курочкін // Українці : Історико-етнографічна монографія: В 2 кн. – Опішне : Українське народознавство, 1999. – Кн. 2. – С. 297-332.
6. Нечуй - Левицький І. С. Світогляд українського народу : Ескіз української міфології / Іван Семенович Нечуй-Левицький – К. : Обереги, 2003. – 143 с.
7. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М., 2007.
8. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008.
9. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко : В 4 т. / НАН України. Інститут української мови. – К. : Наукова думка, 1996 - 1997. – Т. 2.
10. Словник синонімів української мови : В 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наукова думка, 1999 - 2000. – Т. 1.
11. Смирнова Ю. П. Средства активации суперконцепта «двигаться» в английских текстах и их переводах : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Юлия Павловна Смирнова. – Уфа, 2001.
12. Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М., 1997.

13. Творун С. О. Українські обрядові хліби : На матеріалах Поділля / Світлана Олександрівна Творун. – Вінниця : Книга - Вега, 2006.

Плотникова Н. В., Кондратенко О. А. Кныш : Периферийный концепт микроконцептосферы Святки // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» Том 26 (65). № 1 – С.57-62

*Статья посвящена комплексному анализу концепта **Кныш** микроконцептосферы **Святки**, который спроектирован на изучение особенностей его отражения в синхроническом и диахроническом аспектах, а также на выяснение специфики его представления в иерархической системе языковой картины мира. Предложенная техника анализа лингвокультурных концептов проходит в три этапа: 1) построение номинативного поля концепта и определение его номинативной плотности; 2) выделение и описание структурных элементов концепта; 3) моделирование полевой структуры концепта.*

Ключевые слова: лингвокультурология, концептосфера, микроконцептосфера, концепт.

Plotnikova N. V., Kondratenko O. A. Knish : peripheral concept of the microconceptosphere Sviatki // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2013. – Vol. 26 (65). No 1 – P.57-62

*The article deals with the complex analysis of the concept **Knish** of the microconceptosphere **Sviatki** projected for studying the peculiarities of its reflection in the synchronistical and diachronic aspects, as well as for clarifying of the specific character of its reflection in the hierarchical system of the linguistic world-image. Keeping within the limits of the lingvoculturological approach of the linguistic conceptology, in the research the notions such as conceptosphere, concept, conceptual microfield were considered.*

*In the structure of the microconceptosphere **Sviatki** 46 central concepts distributed to 10 conceptual microfields were distinguished. The appropriate field structure (nucleus, near-nucleus zone and periphery) of the microconceptosphere **Sviatki** was modeled and the hierarchical organization (superconcepts, presuperconcept, basic concepts, subconcepts) was presented. But the technique of the analysis of the lingvoculturological concepts suggested in this work consists of 3 stages: 1) formation of the nominative field of concept and definition of its nominative density; 2) separation and description of the structural elements of the concept; 3) modeling of its field structure. During the analysis of every concept the means of its linguistic expression, including their paradigmatic and derivational peculiarities were characterized. The research of the central concepts of the microconceptosphere **Sviatki** permitted to discover the specific character of the national mentality of the Ukrainians within the limits of this fragment of the linguistic world-image.*

Key words: linguistic culturology, conceptosphere, microconceptosphere, concept.

Поступила до редакції 29.03. 2013 р.